

Володимир ПОЛЩУК, д-р філол. наук, проф.
ORCID: 0000-0002-9090-8324
e-mail: kafliit@ukr.net
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького, Черкаси, Україна

ТЕМА "ЛИКЕРИНОГО КАЯТТЯ" ПЕРЕД ПАМ'ЯТТЮ ШЕВЧЕНКА У СПОГАДАХ, СТУДІЯХ, ТВОРЧИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ

Стаття присвячена з'ясуванню проблеми, яка в шевченкознавстві досі не здобула наукового осмислення попри те, що взаємини Тараса Шевченка з Ликерою Полусмак достатньо широко описані в спогадах, студіях, художньо-біографічній шевченкіані. Автор студії піддає аналізу доволі широкий масив творів шевченкіани, переважно ліричних і ліро-епічних, у яких постає в різних інтерпретаціях образ Ликери Полусмак, зокрема її поведінка в останні роки життя, коли жінка перебралася до Канева й багато часу проводила біля Шевченкової могили нібито задля каяття перед пам'яттю поета. Відзначено дві основні смислові парадигми у трактуванні поетами-сучасниками постаті Ликери: 1) жінка не заслуговує прощення, бо глибоко вразила Шевченка своєю брутальною поведінкою і прискорила кончину поета; 2) Ликера мала право на власний вибір, а тому не позбавлена права на покуту. Залежно від того, якої з названих парадигм трималися автори творів шевченкіани, їх у шевченкознавстві образно називають відповідно "дітьми Тарасовими" чи "дітьми Ликериними" (за М. Стрельбицьким). У дослідженні послідовно проаналізовано понад двадцять поетичних творів "про Ликеру", написаних і широковідомими поетами (Л. Костенко, В. Базилевський, Н. Гнатюк, І. Гнатюк та ін.), і менш знайомими (Л. Тараненко, Н. Баклай, О. Діхтяренко та ін.), визначено авторські позиції в них. Зауважено: в низці віршів-мініатюр образ Ликери постає таким, що не здатний на правдиве усвідомлення своєї можливої неправоти у стосунках із Шевченком і щире каяття. Мовлено в низці студій і творів про лукавність і фальшивість Ликариних дій біля могили Шевченка. Водночас окремі дослідники й митці трактують Ликерину поведінку як щире й покутне. Детальніше в статті проаналізовано поему І. Гнатюка "Ликера" й однойменну драматичну поему О. Пухного,

в яких досліджувана тема поставлена й осмислена широко і мистецьки вартісно. У висновках зауважено, що аналізована тема "Ликериного каяття", як і вся історія взаємин Шевченка й Полусмаківни, і надалі зберезуть різні бачення й оцінки.

Ключові слова: *Тарас Шевченко, Ликера, шевченкіана, лірика, ліро-епос, парадигма, каяття, інтерпретації.*

Вочевидь ні про кого з жінок у житті Тараса Шевченка не написано так багато і з такими суперечливими – до контroversійності – судженнями й оцінками, як про Ликеру Іванівну Полусмак-Яковлеву (1840–1917). Власне, таку думку висловив іще П. Зайцев у своїй книзі про Шевченка, зазначивши, що "Ні про один з інших моментів Шевченкового життя не збереглося стільки матеріалів, скільки про цей трагічний епізод" (Зайцев, 1994, с. 349).

Оскільки абсолютна більшість джерел відповідного змісту – Шевченкових творів, листів, Щоденника, листів і спогадів багатьох сучасників і безпосередніх свідків або співучасників тої драматичної історії – достатньо легкодоступна для загалу, не будемо вдаватися тут до детального аналізу джерельної бази. Зауважимо тільки, що практично всі дослідники-біографи, які торкнулися цікавої нам теми, від, умовно кажучи, Михайла Чалого до Станіслава Росовецького, спиралися у своїх судженнях і вислідах на одну й ту джерельну базу, цитували – хто менше, хто більше – одні й ті ж листи чи спогади, всі вони, особливо ті з них, хто писав розлогіше (О. Кониський, П. Зайцев, Б. Сушинський, С. Росовецький), витримували "історичний" часово-просторовий алгоритм подій у стосунках Шевченка й Ликери. Хіба що можемо відзначити значно ширші й суб'єктивніші коментування певних епізодів історії чи певних джерел у "хроніці" О. Кониського та романі-есеї Б. Сушинського, до яких далі будемо покликатись.

У недавній монографії "Музи Тараса Шевченка. Інтимно-любівні дискурси української літературної шевченкіани" (Поліщук 2023, с. 284–318) ми доволі детально, посилаючись на численні джерела, проаналізували історію взаємин Шевченка з Ликерою Полусмак та її інтерпретації в об'ємній літературній

шевченкіані, найдетальніше в епічній, бо саме там автори життєписних творів мали найширші можливості для мистецького осягнення й образів, і подій. Але, зауважимо, практично вся прозова шевченкіана (романи, повісті), окремі драматичні чи й ліро-епічні твори (скажімо, драматична поема Любові Забашти "Тернова доля"), низка ліричних текстів зосереджувались на розмаїтих інтерпретаціях самого перебігу драматичних взаємин Тараса й Ликери. Й це цілком природно. Про подальшу ж долю легковажної Шевченкової нареченої романісти й повістярі не писали, а от багатьох поетів ця "підтема" зацікавила, як і багатьох дослідників, адже й сама Ликера останніми роками свого життя, проведеними біля Шевченкової могили, мотивувала таку увагу до своєї персони. Мова йде про нібито Ликерине каяття перед пам'яттю Шевченка, зокрема й занотоване нею самою в одній із "книг народної шани" на Тарасовій Горі в Каневі: "13 мая 1905 року приїхала твоя Ликера, твоя люба, мій друже. Сьогодні мій день ангела. Подивись на мене, як я каюсь" (Тарахан-Береза, 1998, с. 208). Ликерин чин уже протягом понад століття зумовлює неоднозначну, суперечливу реакцію тих, хто цікавився чи цікавиться долею Шевченка та його оточення в різні періоди життя генія.

У численних студіях поступово окреслилися дві умовні смислові парадигми, в центрі яких постала Ликера Полусмак чи її інтерпретований образ. За одною з парадигм Ликера піддана непростому осудові за те, що своєю поведінкою й відмовою одружуватись завдала тяжкого удару Шевченку, прискорила його кончину. Чи не найвиразніше презентує цю парадигму невелика стаття відомого шевченкознавця Петра Ротача "Чи заслуговує прощення Ликера?" (Ротач, 1990, с. 172–175). Сюди ж можна долучити й "Нотатки шевченкознавця" Юрія Івакіна (Івакін, 1983, с. 38–43).

До іншої парадигми відносимо студії, автори яких визнають за Ликерою "право на каяття" перед пам'яттю Шевченка, знаходять логіку в її відмові від одруження, прояви негативних рис у її вдачі ставлять на карб кріпосницькій системі (про останнє писав О. Кониський...) тощо. Виразними репрезентантами такої парадигми є, скажімо, статті Зінаїди Тарахан-Берези "Доля

Шевченкової нареченої" (Тарахан-Бережа, 1982), Ольги Білокінь "У третьому разку – любов..." (Білокінь, 2012). За низкою реалізованих смислів сюди можна долучити й дуже ґрунтовні розвідки Анатолія Ткаченка "Спокуса і спокута: фактаж та етичне тло Ликериного циклу" (Ткаченко, 2004), "Інтимний цикл Тараса Шевченка: реальне тло і романтичні візії" (Ткаченко, 2003) та ін.

Означені дві парадигми настільки увиразнилися в шевченкознавстві, що спонукали критика Михайла Стрельбицького до написання статті з вельми характеристичною назвою – "Діти Тарасові, діти Ликерині" (Стрельбицький, 1985), в якій "діти Тарасові" – то прибічники першої парадигми, ну а "діти Ликерині" – другої. Безсумнівно, тут далася взнаки особлива гострота історії, її широка публічність і відома трагедійність наслідків, адже майже всі біографи Шевченка нотували, що ця історія прискорила кончину Тараса Григоровича. Скажімо, О. Дорошкевич свого часу зазначав, що "Епізод з Ликерою не тільки глибоко зачепив Шевченкове почуття, але й закінчився надзвичайно трагічно, може, навіть прискоривши поетову хворобу" (Дорошкевич, 2006, с. 74). Власне, ця обставина постає основним "присудом" Ликері від "дітей Тарасових". Правда, багатьма авторами шевченкіани береться до уваги весь відомий шлейф Ликериних "чеснот", явлених нею не тільки у взаєминах із Шевченком, але з ним насамперед. Багатьма дослідниками й авторами творів шевченкіани, власне, *ставиться під сумнів* здатність і щирість людини (в нашому випадку – Ликери) з таким "бекграундом" душевних рис у щирості її каяття.

"Ликерина" історія, як ніяка інша, повторимося, знайшла відтворення передовсім у ліриці та ліро-епосі.

Що ж до ідейно-художньої семантики інтерпретацій, то узагальнено можна казати, що й у творах літературної шевченкіани помітні ті ж дві парадигми про "дітей Тарасових" і "дітей Ликериних". Тобто кореляція між джерельною фактологією і творчими версіями історії Тараса й Ликери в шевченкіані назагал помітна, хоча, звісно, в життєписних творах їх автори, зважаючи на жанрові "закони" художньо-біографічної белетристики, почувалися значно вільніше, вдаючись до різних домислово-вимислових операцій, хоча й не безбережних. Беремо

до уваги і фактор творчої свободи письменників у часи написання ними творів про Шевченка, зокрема щодо реалізації в цих творах інтимно-любовних дискурсів.

Розглянемо детальніше творчі інтерпретації історії взаємин Шевченка та Ликери в життєписних текстах, почавши з поезій, у яких, розуміємо, відсутні можливості широких деталізацій теми, в них акцентовано заявлені певні важливі характеристичні смисли (передовсім щодо двох головних героїв чи одного з них) або "зі значенням" виписані окремі такі ж характеристичні картини, епізоди з аналізованої історії.

Із відшуканих майже півтора десятка віршів на цікаву нам тему, написаних і широковідомими поетами (Ліна Костенко, В. Базилевський, О. Підсуха, Ніна Гнатюк...), і менш знайомими (скажімо, Наталя Баклай, О. Діхтяренко, О. Пухний...), абсолютна більшість "адресована" Ликері, в низці віршів і заголовків відповідний. Шевченко у більшості віршів хіба коротко згаданий чи зрозуміло постає через евфемізм ("Ликеро! Геній преклонив коліна!" – в Н. Баклай) або з такого ж зрозумілого контексту. За формальними ознаками переважають ліричні мініатюри на 4–8 рядків, є баладний вірш О. Підсухи, є вірші з тематичного циклу (Л. Тараненко). У низці поезій спостерігаємо перемежування часових площин (Н. Гнатюк, М. Холодний), різні типологічні смислові паралелі (Л. Костенко, В. Базилевський) та, звичайно, різні інтерпретації відомої життєвої сторінки життя Шевченка.

Оминемо тут вірші-мініатюри Вас. Марсюка ("Любов Т. Шевченка") та Ол. Ірванця ("Лист до Т. Г. Шевченка, українського письменника, революціонера й демократа" – з виразною постмодерною стилістикою), хоч у них є Ликера, але немає цікавої нам теми. А от до відомої мініатюри Ліни Костенко "Той любить Фанні Брон..." варто приглянутись пильніше, бо, можливо, останні її рядки вже й можуть містити чи й містять "ключик розуміння" до питання щирості/нещирості Ликериного каяття. Поетеса на тлі відомих світові імен жінок, увічнених близькістю до знаменитих чоловіків, ставить і образ Ликери, яка тут постає надто приземленою, примітивною в особистісному сенсі, програючи сутнісно іншим названям у вірші "коштовним" героїням...

Той любить Фанні Брон, той любить Беатріче,
Лауру, Ганську або Наталі.
Коштовні імена на бархаті сторіччя!
Немеркнучі зірки на обріях землі!

О, скільки взято нот і списано паперу!
Шкода, як ореол не держиться чола.
Коли безсмертя впало на Ликеру,
Якраз вона по бублики ішла

(Костенко, 1977, с. 73).

"Ореол безсмертя" у вірші, – то, звісно ж, увага й почуття Шевченка до Ликери, що ними так зневажила молода панська прислуга, віддавши перевагу "бубликам" і "смаженій качці" від залицяльників. Дещо схожий за суттю штрих бачимо й у вірші "Ликера" (1980) Володимира Базилевського, практично єдиного з відшуканих віршів про Шевченкову наречену, в якому його автор прагне "зняти вину" з Ликери. В одній зі строф названого вірша його автор, мовлячи про дівчину ("Ласа до пожитку і невдячна? Ну то й що? Нехай не доросла..."), проводить паралель не без іронічного підтексту, маючи на увазі, певно, Пушкіна та його Наталі:

Інша навіть мужа необачно
під смертельну кулю підвела...

(Базилевський, 2004, с. 203).

Аби далі не повертатися до вірша В. Базилевського, звернемо тут увагу й на весь його текст. Вочевидь цю поезію не можна сприймати як повністю "прямослівну", є в ній різні рівні розуміння. Обізнаний з "історією питання", поет констатує дійсні факти взаємин Шевченка та Ликери: і почуття Шевченка, й нелюбов Ликери, і вікову різницю як проблему та означені вище не кращі риси вдачі дівчини. Між усім цим – рефренні заперечення можливої вини Тарасової обраниці...

Не її вина, що не збагнула,
що не полюбила – й поготів,
що на муку радість обернула,
був там не дуєт, а солоспів.

Молодість з немолодістю рідко
ходять в парі і леліють сни.
Істина сама отут за свідка:
ні, нема, нема на ній вини

(Базилевський, 2004, с. 203).

Утім, остання строфа вірша ніби мотивує таку драматичну розв'язку взаємин, яка сталася: Ликера була такою, якою вона була, з її молодістю красою й вадами, котрі виразно проявилися в стосунках із поетом, а Шевченко сам, одноосібно, наміряв ідилію майбутнього подружнього життя з цією дівчиною. Вона ж, за В. Базалевським, виявилася Тарасовою "запізнілою вигадкою", "химерою", "золотою манною". Тож годі було від неї чекати бажаних поетом реакцій і почуттів.

Ніна Гнатюк у вірші "Дві обручки" (тих, що їх підготував Шевченко до весілля з Ликерою, а тепер виставлених у музеї) спробувала поглянути на драматичну розв'язку аналізованої історії з позицій житейської мудрості: як на нездійснену мрію (тут, звісно, Тараса), як на подію, надто поширену серед людських життів. І не треба, отже, нащадкам "грузнути в паперах, ...Щоб усе дізнатися про вас, Щоб знайти цитати звинувачень, Щоб з архівів висмоктати щось...". Тобто, – все доволі буденно, хіба що якась проблемність історії в присутності в ній Шевченка...

За художньою та смисловою семантикою десь близько до вірші Н. Гнатюк можна поставити мініатюру Олександра Діхтяренка "Ликері", хіба що в ній крім схожої універсальності розмислу в першій строфі присутня конкретика ситуації в другій:

У кожного в житті своя Ликера,
Пробач, Тарасе, той Ликерин гріх.
Безслідно не зникає атмосфера,
Яка водилась за часів твоїх.
Могло, не сталося, час утік пісочний.
Здаля війнуло щастям нетривким.
Ликера буде каятись, це точно,
І зрозуміє, знехтувала ким

(Діхтяренко, 2006, с. 34).

Доволі очевидно, що останні з цитованих віршів – скоріш від авторів, котрі з "дітей Ликериних", тож і можливий мотив її каяття ними цілком допустимий і сприйнятий щирим.

У вірші ж "Кобзареве весілля" Олексія Пухного бачимо не тільки семантичні типологічні збіжності з двома попередніми цитованими творами (ті ж мотиви одруження-весілля, каяття), але й мотив дорікання-звинувачення Ликери ("Ну як, Ликеро, ти тоді могла / Його останню мрію обікрасти?"), мотив, який чи не найчастіше звучить у творах про "останню Шевченкову любов". Звернемо увагу ще на один майстерний художній штрих у цій поезії. Означене в заголовку вірша слово "весілля" може бути прочитане не тільки як смисловий синонім до "одруження", а й до понять "веселий", "веселість", бо ж у понятті "весілля" такий психологічний стан цілком органічний. У вірші ж О. Пухного, в його другій частині, спостерігаємо чіткий і текстуальний, і підтекстовий контраст до природної для "весілля" "веселості".

Невже потрібен був отой обман,
Щоб згодом, як настане зла хуртеча,
Прийти до нього крізь років туман
І попросить прощення на Чернечій?
Невже потрібно зраджувать було,
Щоб не поета доглядать, – могилу?..
Мовчить Ликера. Стиснувши чоло
Там, де навіки долю загубила

(Пухній, 1998).

Можливо, є в останніх цитованих рядках певний смисловий перебір ("зрада", "загублена доля"), але ж поет має право на домисел, хай навіть на рівні емоційного ладу твору.

Домінантними в низці інших віршів "на тему" Ликери постають мотиви дорікання дівчині та її каяття. Взагалі цей мотив у контексті історії Шевченка й Полусмаківни доволі поширений не тільки в біографічній белетристиці, але і в дослідницьких матеріалах, спогадах тощо. Ключова проблема в таких творах і студіях – *міра щирості Ликериного каяття*. "Далеко не всі, – нотував у своїй книзі Б. Сушинський, – вбачали в тузі Ликери Полусмакової святу щирість. Хтось не міг

пробачити їй того, що свого часу вона рішуче відмовилася стати дружиною Шевченка, а отже, за життя допомогти йому; хтось вважав, що цій хитрій підступній жіночці забажалося погрітись на старості літ у променях слави національного генія, щоб у такий спосіб знайти і своє місце в історії; а хтось ненавидів її саме за цю відданість пам'яті Шевченка, його могили, оскільки ненавидів і самого Шевченка..." (Сушинський, 2006, с. 378). Амплітуда суджень на цю тему справді доволі широка. Своєрідними контрверсійними маркерами тут могли б стати, як мовилося, публікації З. Тарахан-Берези "Доля Шевченкової нареченої" (Тарахан-Береза, 1982) і "Скорботна постать на могилі поета" (Тарахан-Береза, 1998, с. 187–203) та згадана вище стаття П. Ротача "Чи заслуговує прощення Ликера?". Щодо першої зі статей З. Тарахан-Берези, то відомий шевченкознавець Ю. Івакін не без слухності критично оцінив її "сентиментально-розчулений тон" (Івакін, 1983, с. 41), за яким виразно відчутна прихильність авторки до героїні статті. Власне, те ж можна сказати і про другу статтю, в якій відома шевченкознавиця, скажімо, тільки вибірково цитує позитивні чи відносно нейтральні ремарки зі спогадів іншого канівчанина, Олекси Кобця-Варавви, оминаючи висловлені ним же судження про видиму, на його думку, фальшивість, "показушність" Ликериної поведінки біля Шевченкової могили.

О. Кобець іще підлітком неодноразово бував на Чернечій і бачив там Ликеру: "Худенька, але струнка, стрезна бабуса завжди ходила в чорному одязі, розмовляла чомусь "панською" – російською мовою. Часто її можна було бачити на самій Тарасовій Горі, де вона блукала годинами навколо могили і щоразу трохи по-театральному, саме коли біля могили були й інші відвідувачі, раптом припадала до могили ниць, розпростирала руки як птах до лету крила, і так непорушно вилежувала на могилі по годині й більше. Може, мовчазно молилася, може, гірко каялася, може, в душі тужила..." (Кобець, 1993, с. 4). Тут же цитований автор висловлює й думки тодішніх відвідувачів Гори про Ликерену таку поведінку: "Проте, ці вибухи туги сердешної бабусі не викликали якогось співчуття до неї сторонніх. Якимись дивними шляхами маси народу,

навіть дітей, опанувала невиразну нехіть, недобррозичливість до колишньої нареченої Тараса Григоровича, яка так ганебно зрадила його й примусила велике серце поета зазнати ще й тієї життєвої прикрости..." (там само). Звісно, останнє цитоване відчуття-міркування О. Кобця теж можна вважати суб'єктивним. Зрештою, різноманітність суджень про цей нюанс аналізованої історії, мабуть, збережеться.

Одначе, повернемося до віршів "на тему". До речі, навіть фольклорний запис про це зберігся – "Про Шевченка і Ликерію", вміщений у книзі "Український фольклор" (Український фольклор, 1939, с. 68) і записаний від канівчанки Ганни Графінович П. Гонтаренком у 1938 році:

"Давно це було. Я ще дівчиною була, коли Лукерія Іванівна приходила зимою на могилу Шевченка і плакала-плакала. Прямо бреде, було, через сніг по стежці, бо тоді ще сходів не було, й там плаче.

А коли поверталася назад, то заходила до моєї мами, сюди на Манастирок, і хвалилась, що у неї було заручення з Тарасом Шевченком. Казали мати, що у Лукерії Полусмакової було кілечко обручальне, і вона його держала до самої смерті. ...Говорила, що була заручена з Шевченком, а одружитися не довелося".

Такий собі народний погляд на тему. Певною мірою цей погляд, але сутнісно інакший, критичний щодо Ликери, виписав у вірші "Вічне каяття" Олександр Підсуха. "Згорблена, стареча" постать жінки поволі піднімається на Чернечу Гору, до Шевченка, який питав її колись: "Скажи, чи підеш ти за мене?", "Хотіла прахові вклониться",

А їй сказали:

Не ходи! –

.....

Прийшла, Ликеро, ти не в пору,

Іди собі... –

Куди ж іти?

Як далі хрест тяжкий нести?

Вже скільки літ, як він помер,

Що відшуміло – не вернути.

Та люди їй ще і тепер
Не можуть давнього забути.
Простить не можуть, що вона
Тарасові не стала другом...

(Підсуха О.)

За О. Підсухою, рефренно повторене у вірші "Чого прийшла? Іди собі..." Ликера чула й чутиме від людей. Рядки суголосних за змістом віршів Наталі Баклай і Тетяни Майданович якраз і можна сприймати за певну реалізацію напроголокованого О. Підсухою. У вірші Т. Майданович "Ликера":

Вона прийшла до нього на могилу
І принесла пучечок теплих трав...
Чи то ж так само усміхалась мило
В той день, як він самотній умирав?
.....
Не до вподоби стала чи невірна, –
Та хто візьметься розбирати знов!
Вона ж така лукава й лицемірна,
Що й після смерті грається в любов...

(Майданович, 2017).

Рецензентка до цього вірша подала семантично жорсткий коментар, виражаючи ним саме таке розуміння Ликериного каяття: "Адже цей вірш не просто про Шевченкову зрадливу наречену: він – про фальш! Про те огидне "малювання перед публікою" після явної зради... Тому тут такий біль, і щем, і співчуття обманутому Постові, і широке несподіване узагальнення – уже не тільки для таких-от Ликер, а для всіх" (Майданович, 2017).

Із дещо меншою категоричністю, але сутнісно схоже мовить про душевну Ликерину глухоту й лубенчанка Н. Баклай.

Яка ж ти нерозважлива була!
Ликеро! Геній преклонив коліна!
А ти по віршах в черевиках йшла
Душею – мимо, мимо, мимо...

Ликеро! Думала – усе мине,
Чому ж земля з могили на долоні?

Й слова останні: "Схороніть мене
Хоч біля ніг його, не біля скроні..."

(Павленко, 2019, с. 123).

"Черевиками по віршах" тут – це, власне, те ж, що й "бублики", по які йшла Ликера в цитованому вірші Ліни Костенко...

Цікаво спостерігати й відзначити в поетів і поетес схожість розумінь і почуттів при творчому осягненні ними сутнісних точок історії Тараса й Ликери, передовсім саме її, Ликери. Певно, можна тут казати про магію імені Шевченка, про усвідомлення його пророцької величі, яка не надто "кореспондується" з можливим визнанням і його не в усьому виважених чи не цілком адекватних кроків у цій історії... Але поетична картина її зінтерпретована саме так: провина в цій драмі покладена майже цілком на Ликеру. Поетеса з Черкас Людмила Тараненко цю Ликерину провину взагалі глобалізує:

Прости, Тарасе, наш жіночий рід,
За всіх Ликер зустрінутих прости.

(Тараненко, 2018, с. 41).

Ликера в цьому її вірші – "не мрія, а химера", як у В. Базилевського, вона інша, нещира й підступна, вона поета "Медузою стократно обвила. Хоч тонкоусто сяjala Ликера, Та чорні очі засівала мла...".

У "шевченківському" циклі цієї ж поетеси є ще один вірш – "Самота", але мовлено в ньому не про ту констатовану багатьма давку самотність Шевченка, а про останні літа самої Ликери, коли їй теж судилося спити гіркого трунку самотності як покути і розплати: "Дні останні одному Тарасу вділила, Дні із чорним тавром самоти".

То була вже не та, що для нього, вродлива смаглявка,
Сивий німб – не вінок, і забулись дівочі стрічки.
Ця на гору ішла, а на серці вовтузилась п'явка –
Спогад той незникимий, пекельно-гіркий...

(Тараненко, 2018, с. 42).

Нарешті, поетичне послання "Ликері" від Миколи Холодного. Власне, якщо читаємо твір, то розуміємо, що мовлені в ньому

слова і рядки не від М. Холодного, а від самого ліричного героя – Шевченка. До такого прийому вдався відомий поет. Руйнуючи в тексті часово-просторові межі, вдаючись до ледь не шевченківської міри сарказму (в низці поезій, листі, Щоденнику). М. Холодний творить Шевченків монолог, звернутий передовсім до Ликери, та й не тільки до неї. Цитуємо повний текст:

За те, що вірші понаписував лівою,
Вбачали злочинний в мені елемент.
Та ось від лампади запахне оливою –
І шани до мене настане момент.

Чернеча гора гончарами, каліками,
Попами чужими не раз обросте.
Не лізьте на неї з серцевими ліками,
Якщо ви поради собі не дасте.

Захочеться поруч зо мною лежати
Усім, хто зі мною не вмер і не жив.
Шановна Ликеро, запізно бажати,
Щоб мертвий я з вами навік подружив.

Шляхи мені доля судила мережити
Туди, де телят випасає Макар.
І місце, що генію мало належати,
У Вашому серці зайняв перукар.

Покриє трава петербурзькі алеї,
У мареві зникне поетів кортеж.
Й дадуть Вам ім'я рятівниці моєї,
А може, й Шевченківську премію теж.

(Холодний, с. 9)

Цікаве й, мабуть, не без іронічної значеннєвості певне дистанціювання ліричного героя від "віршової" Ликери через її величання на "Ви", що ним ліричний герой чи сам автор вірша ніби допускає аж таку "переоцінку цінностей", аж таке тлумачення Ликериної постаті в долі поета.

Окремого розгляду заслуговують ліро-епічні твори відповідної тематики, бо ж їхні жанрові "можливості" дозволяють значно розлогіше, панорамніше інтерпретувати певну проблематику.

Звернемо тут увагу на "просто" поему Івана Гнатюка "Ликера" (1982) і драматичну поему "Ликера" (2013) Олексія Пухного.

Іван Гнатюк у поемі "Ликера" обрав інший історичний час із цими двома героями, один із яких, – Шевченко, – тільки в спогаді, а Ликера на схилі віку простує (піднімається!) до його високої могили. Піднімається тяжко, і такому її рухові поет додає й певних символічних ноток.

Іде, як на Голгофу. Вже ходьба
Її – що крок, то тяжча за покуту...

.....

Іде й боїться власної ходи.

За кроком крок – як грішниця на сповідь...

(Гнатюк, 2004, с. 417).

Уже лише кілька смислових маркерів із цитованих перших строф поеми – "Голгофа", "покута", "грішниця", "сповідь" – програмують сутнісні тези цього ліро-епічного твору. Цілком логічно, що вони визначають і загалом суворо-мінорний емоційний лад тексту. Та і взагалі мотив спокути-каяття можна назвати стрижневим у всій поемі, кожен із розділів якої, а їх тут вісім, уміщував іще певну внутрішню семантику в контексті загальної – осмислення історії Шевченка й Ликери крізь призму долі останньої. І. Гнатюк доволі вільно оперує хронотопом, переносить творчу дію з сучасного (описуваного в поемі) в минуле й навпаки, тобто вдається до ретроспекцій, те ж із Тарасом – із Канева до Петербургу, звідти – знову до Тарасової Гори...

У перших же строфах мовлено ніби з роздуму Ликери про мету її важкого паломництва до Тарасової могили:

...Адже вона приїхала сюди,
Щоб воскресити тінь його любові...

.....

Можливо, хоч у вічності Тарас
Простить її – колишню наречену.

.....

Та ж перед цим хрестом, у каятті,
Не страшно їй і віку доживати

(Гнатюк, 2004, с. 417).

Вже буде тут і жити,
І згасне, як зоря,
Щоб тільки заслужити
Прощення в Кобзаря

(Гнатюк, 2004, с. 420).

Два наступні розділи поеми її автор будує як семантично альтернативні один одному: в першому з них Ликера спостерігає за людським потоком на вищу за "всі піки та вулкани" Тарасову Гору, люди "Йдуть і йдуть – без ліку і числа, Щоб вогнем Тарасового слова Очищати душі і тіла" (Гнатюк, 2004, с. 418). Ликера бачить, ким став для людей її колишній жених, із котрим вона так брутално колись повелася, та задумується над плином свого непевного, за її ж розумінням, життєвого шляху.

Вже й так до неї звідкись
І жаль, і каяття
Приходили, мов свідки
Сумнівного життя

(Гнатюк, 2004, с. 419).

Згадує Ликера своє "щербате щастя", свій-несвій дім, "мужа-фризієра, що безпробудно пив". Окремими ретро-картинами постають у поемі епізоди її петербурзького буття, коли "Все було – і зальоти, й жарти, Жартувала собі й вона", сподіваючись на всесилля своєї краси й молодості... Ці підрозділи І. Гнатюк видимо вибудовує за відомими документальними джерелами, зокрема й пишучи про епізод, коли Шевченко нібито застав Ликеру в любовщах із найнятим для неї учителем.

Що ж, така вже судьба... Той вчитель,
Що ступив у її чертог,
Був, на лихо, не ликом шитий,
Хай простить їй за нього Бог

(Гнатюк, 2004, с. 22).

За сюжетом поеми, Ликері "Ятрить душу той давній гріх" чи не найбільше, бо ж його очевидцем став сам Тарас. "Той давній гріх, тяжкий і неподільний...". Зрештою, бажання спокути і за

той гріх, і за всі свої діяння привели Ликеру на старості літ на Шевченкову могилу, "завів її нарешті в богодільню..."

Автор поеми відчутно психологізує текст, відтворюючи сюжетні картини ніби очима й роздумом Ликери, причому роздумом плитким, із ваганнями та сумнівами, без усяких "вольових" ноток чи категоричних суджень. "Поемна" Ликера не певна в бажаному нею прощенні від Тараса, не певна в силі свого каяття: "І хоч покрита славою Тараса – Себе в тій славі так і не знайшла" (Гнатюк, 2004, с. 424).

Останній розділ у поемі – роздум "від Тараса" щодо Ликери, про можливе щастя з нею, яке "висковзнуло з рук", про зведену нею "печеру темної облуди", про "найвлучніший і найтяжчий" удар, завданий нею...

Але він, принижений, взамін
За любов і відданість, мов щойно
Шмаганий шпівцрутенами, він
Переніс те варварство достойно

(Гнатюк, 2004, с. 425).

Хтозна, чи можна, за цією поемою, віднести Івана Гнатюка до "дітей Тарасових...". Він видимо пом'якшує, "облагороджує" відому різку Шевченкову реакцію, особливо первинну, на розрив стосунків із Ликерою, Шевченко тут "зболено прозрів, Здер заслону лживої полуди"... Його оживило Слово... За Тараса автор поеми мовить:

А Ликера – він її простив,
І народ, як хоче, хай прощає

(Гнатюк, 2004, с. 425).

Та оце "як хоче" лишає смисловий фінал поеми певною мірою розімкненим: мовимо за прощення Ликери. І на сьогодні знаємо, що "народ" поділився на принаймні два умовні табори – "дітей Тарасових" і "дітей Ликериних". До слова, і в аналізованій поемі вичитуємо відгомін недовір'я Ликериній щирості біля Тарасової могили – майже весь четвертий розділ.

Чого ж не раз те голосіння (Ликери – В. П.)
З німотним виразом лица
Сприймалось просто як уміння
Вражати жалісні серця?

(Гнатюк, 2004, с. 420).

Низку сутнісних типологічних збіжностей із поемою І. Гнатюка спостерігаємо в драматичній поемі Олексія Пухного "Ликера". Зауважимо, що від драматургії як роду в цьому творі зовсім небагато, тільки окремі структурні штрихи. В основній сюжетній лінії твору – Ликера, яка доживає останні дні в Канівській богодільні – "змарніла, постаріла, помирає...". Своєрідними сюжетними відгалуженнями стали два "марення" Ликери, в яких уміщені ретроспективні картини й колізії колишніх її взаємин із Шевченком. Тексти "марень" подано формою розлогих ліричних монологів героїні. Взагалі треба відзначити наскрізний ліризм драматичної поеми, ліризм світлий, ностальгійний, і ця риса твору помітно різнить його від домінантного мінорного тла поеми І. Гнатюка. У поемі О. Пухного вичитуємо й низку інтертекстуальних вкраплень, зокрема з "Ликериного циклу" поезій Шевченка.

Драматичну поему відкриває така собі лірична інтродукція, стилізована під поетику раннього романтизму: "Все минає, і життя минає. Сива хвиля крила підійма. Край Дніпра – тополя догорає, Догора, як свічка, сама" (Пухний, 2021, с. 36). Із такого ліричного видива зринає образ Ликери:

Чом хмарки спинились білопері
Навколо Черничої гори?
Чи не часом ти оце, Ликеро,
Вечоровим полум'ям гориш?

(Пухний, 2021, с. 36–37).

Тут же поет означає і ключовий мотив твору – мотив Ликериного каяття і спокути, що їх, як проглядає з усього тексту, відтворено зі співчуттям і довірою. Автор зовсім не позбавляє головну героїню твору симпатій і прихильності, очевидно стаючи в коло "дітей Ликериних", але й образ Шевченка, його позиція в тій трагічній історії, показані в цілком

позитивних тонах. Загальна ідея твору стосовно аналізованої історії Тараса й Ликери, напевно, близька до такої: у житті всяке трапляється... У художньому сенсі вона втілена тут доволі цікаво й майстерно. Отже, про Ликеру:

Ой не ранній цей вогонь, не ранній,
І не пізнє цеє каяття.
І твоє кохання – не кохання,
А страждання – на усе життя.
Ти в спокуті болем розітнута,
Лезами жаскої самоти...

(Пухний, 2021, с. 37).

На грані буття-небуття Ликера марить, і в цьому (першому!) маренні перед нею зринає Тарас, до якого і звернені всі слова героїні: і про його портретик на стіні біля її ліжка, і про його велич в Україні, і про її каяття, хоч і з нотками виправдання ("Ой, я винна, винна – і не винна..."). У цьому маренні, певно, задля поглиблення емоційного тла "на користь" Ликери, автор уміщує відому, але вигадану історію про те, як Ликера нібито бігла через Неву, коли дізналася про смерть Шевченка, і що провалилася ("Я стою, провалююсь у воду... Я тону в розбурханій ріці"). Цій же меті служать і наступні рядки Ликериної сповіді перед Тарасом, котрий, на її думку, простить її ("...він прийде, він простить...").

У Ликериному "маренні другому" О. Пухний творить ретро-картину тих бурхливих петербурзьких подій літа-осені 1860-го, коли Шевченко жив мрією про одруження і власну хату, носив дівчині дарунки, а вона...

Їй лиш двадцять, усього лиш двадцять!
Їй такі рожеві сняться сни!
Їй би з хлопцем молодим побраться,
І весілля справить восени...

(Пухний, 2021, с. 39).

Рядки, відчуваємо, не без підтексту... Поет не згадує тут імені Шевченка, не пише про його вік, але ж смислова логіка цитованих рядків "провокує" мимовільну з'яву в більш-менш компетентного в Шевченковій біографії читача міркувань

відповідного змісту. Та й наступна строфа захопливого портретування Ликери тільки утверджує означену думку ("В неї повні устонька – як вишні, темно-русі коси у вінку. В неї стан... а груденята пишні – Зачарує, як пройде в танку"). У цьому ж "маренні" Ликера нібито і розуміє та визнає завданий нею біль Тарасові ("Я твоя омана не дочасна, І любов на горе, на біду"), з нотками покаяння мовить про це.

Цікава в поемі концепція образу Шевченка, який теж виникає в Ликериному видиві та промовляє до неї. У цьому Тарасовому монолозі окрім "власних" рядків О. Пухного, є ряд виразних інтертекстуальних вкраплень із Шевченкових поезій "на тему" ("...мій єдиний друже, Не йняли нам віри без хреста..."), стильових і змістових алюзій щодо поеми-симфонії І. Драча "Смерть Шевченка" ("Ти мене і кликала й манила, Сном щасливим ти мені була..."; "Я тебе кохав ще у Раїмі, Я тебе напитував таку..." (Пухний, 2021, с. 40–41)), які, власне, і творять мінорно-елегійний лад тексту. Втім, поряд із такими чуттєвими рядками, мовленими "поемним" Шевченком до Ликери, він же мовить і слова-дорікання, називає Ликеру "зманливою химерою":

Ти самотній рай мій запалила
І старцям навіщось віддала...

.....

Нащо ти злукавила мені?!

(Пухний, 2021, с. 41).

Одначе такі нарікання все ж видимо "розчиняються", звісно, волею автора твору, в загальнішому тоні порозуміння і примирення між героєм і героїнею. На прохання Ликери ("Забери з собою і прости...") Шевченко мовить:

Хай тебе, Ликеро, Бог прощає,
Хай прощає...і благословля

(Пухний, 2021, с. 41).

Фінальна розмова двох послушниць у богодільні, які тут уособлюють і "народний погляд", знову ж, за версією О. Пухного, логічно завершує концептуальну авторську настанову в його інтерпретації історії: Ликера щира у своєму каятті перед

Шевченком, котрий зі свого боку ладен прийняти її каяття. Ну а люди, зворушені такою покутою старої жінки, готові домислити-дофантазувати, можливо, й бажане ними ідилічне звершення...

Жив Тарас, то, кажуть, не кохала, –
Вже по смерті та любов прийшла...

.....

Якось Бог не дав їм бути разом,
Може, хоч тепер їх поєдна?..

(Пухний, 2021, с. 42)

Отже, як бачимо, й ця доволі своєрідна проблема знайшла цікаві творчі втілення в літературній шевченкіані, передовсім (чи тільки) в ліриці та ліро-епосі. Очевидно й те, що художні інтерпретації теми "Ликериного каяття" назагал зберігають уже давно спостережену й образно висловену "формулу" про "дітей Тарасових" і "дітей Ликериних", хіба, можливо, з деякою кількісною перевагою (принаймні у знайдених версіях-творах) перших із них. Можна з немалою долею вірогідності припускати, що в художньому осягненні взаємин Шевченка й Полусмаківни такі тенденції збержуться й надалі.

Список використаних джерел

- Базилевський, В. (2004). *Віварій. Кінець навігації. Поезії*. Вадим Карпенко. Білокінь. О. (2012). У третьому разку – любов... *Шевченків світ*, 5, 121–123.
Гнатюк, І. (2004). *Хресна дорога: Поетичні твори*. Майдан.
Діхтяренко, О. (2006). *Межа відвертості*. Відлуння-плюс.
Дорошкевич, О. (1926). Трагедія самотнього чуття (Шевченко й Ликера). *Життя й революція*, 9, 73–89.
Зайцев, П. (1994). *Життя Тараса Шевченка*. АТ "Обереги".
Івакін, Ю. (1983). Нотатки шевченкознавця (стаття 19-а). *Радянське літературознавство*, 3, 38–43.
Кобець, Олекса. (1993). "Коли б не він, про нас не чув би світ...". З нарису "Дещо про могилу Т. Г. Шевченка". *Чернеча Гора*, Травень, 1, с. 3–4.
Костенко, Л. (1977). *Над берегами вічної ріки*. Рад. письменник
Майданович, Т. (2017). Ликера. *Українська літературна газета*, 14 липня.
Павленко, М. (2019). "Садок вишневий і блокпост": (Рецепція постаті Тараса Шевченка в українській поезії). *Шевченків світ*, 12, 118–149.
Підсуха, О. Вічне каяття. <https://library-poems.com/vichne-kayattyu/>
Поліщук, В. (2023). *Музи Тараса Шевченка. Інтимно-любовні дискурси української літературної шевченкіани: монографія*. Вид-во Ліра-К.
Пухний, О. (1998). Кобзареве весілля. *Сміла* (с. 7).

- Пухний, О. (2021). Ликера. Драматична поема. *Холодний Яр*, 2, 36–42.
- Ротач, П. (1990). Чи заслуговує прощення Ликера? *Прапор*, 3, 172–175.
- Стрельбицький, М. (1985). Діти Тарасові, діти Ликерині. *Київ*, 4, 136–140.
- Сушинський, Б. (2006). *Тарас Шевченко: геній – в самотності. Роман-есе*. ВД "Якір".
- Тараненко, Л. (2018). *Стоїть душа перед порогом... Вибране*. Видавець Ю. А. Чабаненко.
- Тарахан-Береза, З. (1982). Доля Шевченкової нареченої. *Літературна Україна*. 14 жовтня.
- Тарахан-Береза, З. (1998). *Святиня. Науково-документальний літопис Тарасової гори*. Родовід.
- Ткаченко, А. (2004). Інтимний цикл Тараса Шевченка: реальне тло і романтичні візії. *Наукові записки Київського національного університету ім. Т. Шевченка*, 13, 57–68.
- Ткаченко, А. (2003). Спокуса і спокута: фактажне та етичне тло "Ликериного циклу". *Літературна Україна*, 19 червня.
- Український фольклор. Кн. 1.* (1939). Мистецтво.
- Холодний, Н. (1992). Ликері. *Сучасність*. 5. Спільне видання республіканської асоціації українознавців та видавництва "Пролог".

References

- Bazylevskyi, V. (2004). *Vivarium. The end of navigation. Poetry*. Vadym Karpenko [in Ukrainian].
- Bilokin, O. (2012). The third time's the charm... *Shevchenko's world*, 5, 121–123 [in Ukrainian].
- Dikhtiarenko, O. (2006). *The limit of frankness*. Vidlunnia-plus [in Ukrainian].
- Doroshkevych, O. (1926). The Tragedy of a Lonely Sense (Shevchenko and Lykera). *Life and Revolution*, 9, 73–89 [in Ukrainian].
- Hnatiuk, I. (2004). *The Way of the Cross: Poetic works*. Maidan [in Ukrainian].
- Ivakin, Yu. (1983). Notes by a Shevchenko scholar (article 19). *Soviet literary studies*, 3, 38–43 [in Ukrainian].
- Kholodny, N. (1992). To Lykera. Modernity. 5. Joint publication of the Republican Association of Ukrainian Scholars and the "Prolog" Publishing House.
- Kobets, Oleksa. (1993). "If not for him, the world would not have heard of us...". From the essay "Something about Taras Shevchenko's grave". *Chernecha Hora*, May, 1, p. 3–4 [in Ukrainian].
- Kostenko, L. (1977). *Over the banks of the eternal river*. Rad. pysmennyk [in Ukrainian].
- Maidanovych, T. (2017). Lykera. *Ukrainian literary newspaper*, July 14 [in Ukrainian].
- Pavlenko, M. (2019). "The Cherry Orchard and the Roadblock": (Reception of Taras Shevchenko's Figure in Ukrainian Poetry). *Shevchenko's world*, 12, 118–149 [in Ukrainian].
- Pidsukha, O. *Eternal Repentance*. <https://library-poems.com/vichne-kayattyta/>

- Polishchuk, V. (2023). *Muses of Taras Shevchenko. Intimate love discourses of Ukrainian literary Shevchenkoiana: a monograph*. Lira-K [in Ukrainian].
- Pukhnyi, O. (1998). Kobzar's wedding. *Smila*. (p. 7) [in Ukrainian].
- Pukhnyi, O. (2021). Lykera. A dramatic poem. *Kholodnyi Yar*. 2, 36–42 [in Ukrainian].
- Rotach, P. (1990). Does Lykera deserve forgiveness? *The Flag*, 3, 172–175 [in Ukrainian].
- Strelbytskyi, M. (1985). Children of Taras, Children of Lykerina. *Kyiv*, 4, 136–140 [in Ukrainian].
- Sushynskyi, B. (2006). *Taras Shevchenko: Genius in Solitude. A novel-essay*. Yakir [in Ukrainian].
- Tarakhan-Bereza, Z. (1982). The fate of Shevchenko's bride. *Literary Ukraine*, October 14 [in Ukrainian].
- Tarakhan-Bereza, Z. (1998). *The Holy Mountain. Scientific and documentary chronicle of Tarasova Gora*. Rodovid [in Ukrainian].
- Taranenko, L. (2018). *The soul stands before the threshold... Selected poems*. Yu. A. Chabanenko [in Ukrainian].
- Tkachenko, A. (2003). Temptation and Redemption: Factual and Ethical Background of the "Lykera Cycle". *Literary Ukraine*, June 19 [in Ukrainian].
- Tkachenko, A. (2004). Taras Shevchenko's Intimate Cycle: Real Background and Romantic Visions. *Scientific notes of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 13, 57–68 [in Ukrainian].
- Ukrainian folklore. Book 1*. (1939). Mystetstvo [in Ukrainian].
- Zaitsev, P. (1994). *Life of Taras Shevchenko*. AT "Oberchyh" [in Ukrainian].

Отримано редакцією збірника / Received: 20.03.24

Прорецензовано / Revised: 10.09.24

Схвалено до друку / Accepted: 15.10.24

Volodymyr POLISHCHUK, DSc (Philol.), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-9090-8324

e-mail: kaflit@ukr.net

Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University, Cherkasy, Kyiv, Ukraine

THE THEME OF "LYKERA'S REPENTANCE" IN MEMORY OF SHEVCHENKO IN MEMOIRS, STUDIOS, CREATIVE INTERPRETATIONS

The article focuses the clarification of a problem that has not yet been scientifically understood in Shevchenko studies, despite the fact that the relationship between Taras Shevchenko and Lykera Polusmak is sufficiently widely described in memoirs, studies, artistic and biographical Shevchenko studies. The author of the study analyzes a wide array of works by Shevchenko, mainly lyrical and lyric-epic, in which the image of Lykera Polusmak appears in various interpretations, particularly her behaviour in the last years of her life, when the woman moved to

Kaniv and spent a lot of time near Shevchenko's grave, allegedly for repentance in the poet's memory. Two main semantic paradigms are noted in the interpretation of Lykera by contemporary poets: 1) the woman does not deserve forgiveness, because she deeply impressed Shevchenko with her brutal behaviour and hastened the poet's death; 2) Lykera had the right to her own choice, and therefore is not deprived of the right to penance. Depending on which of the mentioned paradigms the authors of the Shevchenko works adhered to, they are figuratively called "the children of Taras" or "the children of Lykera" in Shevchenko studies, respectively (according to M. Strelbytsky). The study consistently analyzes more than twenty poetic works "about Lykera", written by both well-known poets (L. Kostenko, V. Bazylevsky, N. Hnatiuk, I. Hnatiuk, etc.), and less well-known ones (L. Taranenko, N. Baklai, O. Dikhtiarenko and others), the authors' positions in them are determined. It is noted that in a number of miniature poems, the image of Lykera appears as incapable of true awareness of the possible wrongdoing in relations with Shevchenko and sincere remorse. A number of studies and works talk about the cunning and falsity of Lykera's actions near Shevchenko's grave. At the same time, some researchers and experts interpret Lykera's behaviour as sincere and penitent. The article analyzes in more detail the poem "Lykera" by I. Hnatiuk and the dramatic poem of the same name by O. Pukhny, in which the researched topic is presented and understood in a broad and artistically valuable way. In the conclusions, it is noted that the analyzed theme of "Lykera's Repentance", like the entire history of the relationship between Shevchenko and Polusmakivna, will continue to retain different visions and assessments.

Keywords: *Taras Shevchenko, Lykera, Shevchenko studies (Shevchenkiana), lyrics, lyrical epic, paradigm, repentance, interpretations.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.